

Polska bieda

w świetle

**Europejskiego Roku
Walki z Ubóstwem
i Wykluczeniem Społecznym**

pod redakcją naukową Hieronima E. Kubiaka

Kraków 2012

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzje: prof. zw. dr hab. Grzegorz Babiński, Uniwersytet Jagielloński
prof. zw. dr hab. Krystyna Slany, Uniwersytet Jagielloński

Projekt okładki: Oleg Aleksejczuk

Tłumaczenie na język angielski: Grzegorz Bełza

Indeksy: Hieronim Kubiak, Halina Baszak-Jaroń, Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

ISBN 978-83-7571-158-5

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2012

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiejkolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających
i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2012

Sprzedaż prowadzi:

Księgarnia „U Frycza”

Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków

tel./faks: (12) 252 45 93

e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Andrzej Marian Świątkowski

Europejskie standardy ochrony
przed ubóstwem, marginalizacją
społeczną i bezdomnością
(art. 30 i art. 31 Zrewidowanej Europejskiej
Karty Społecznej)

Wprowadzenie

Władze państw europejskich mają ambicję, by kontynent europejski stał się i był postrzegany jako „przestrzeń równości, bezpieczeństwa i wolności”¹. Powyższe aspiracje są realizowane między innymi poprzez inspirowanie i nadzorowanie władz poszczególnych państw członkowskich stowarzyszonych w dwóch europejskich organizacjach międzynarodowych: Radzie Europy oraz Unii Europejskiej, aby prowadziły politykę społeczną zgodną z koncepcją „europejskiego modelu socjalnego” – idei umożliwiającej stworzenie „europejskiej przestrzeni społecznej”². Prawne fundamenty tej koncepcji zostały sformułowane w pierwszej części Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej (ZEKS), traktatu międzynarodowego uchwalonego w Strasburgu 3 maja 1996 r. Państwa członkowskie Rady Europy zobowiązały się do podejmowania nieustających i systematycznych wysiłków dla zagwarantowania swoim obywatelom oraz obywatelom innych państw europejskich, stowarzyszonych w tej międzynarodowej organizacji regionalnej prawa do ochrony przed ubóstwem i marginalizacją społeczną (punkt 30) oraz prawa do mieszkania (pkt. 31). W części drugiej Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej powyższym zobowiązaniom nadana została określona treść i forma prawna. Przepis art. 30 lit.a ZEKS zobowiązuje władze państw członkowskich, które ratyfikowały tę normą prawną do „podejmowania działań, w ramach ogólnego

¹ Zob. A.M. Świątkowski, *Europejska przestrzeń społeczna*, [w:] *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Gorlach, M. Niezgoda, Z. Seręga, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 379 i nast.

² Zob. *Social Rights in Europe*, red. G. de Búrca, B. de Witte, Oxford University Press, Oxford 2005, *passim*; M. Mikkola, *Social Human Rights in Europe*, Karelactio Legisactio Ltd., Helsinki 2010, s. 338 i nast., 589 i nast.

i skoordynowanego podejścia, w celu popierania rzeczywistego dostępu osób oraz ich rodzin znajdujących się lub zagrożonych znalezieniem się w sytuacji marginalizacji społecznej lub ubóstwa, zwłaszcza do zatrudnienia, mieszkań, szkolenia, kształcenia, kultury, pomocy społecznej i medycznej”. Na władze państw członkowskich został nałożony obowiązek „dokonywania przeglądu tych działań w celu ich dostosowania do sytuacji”. Powyższy obowiązek został ograniczony do przypadków, w których – wedle władz poszczególnych państw członkowskich oraz instytucji międzynarodowej sprawującej merytoryczny nadzór nad przestrzeganiem obowiązków sformułowanych w art. 30 ZEKS – jest konieczny.

Natomiast art. 31 ZEKS nakłada na władze państw członkowskich obowiązki dotyczące: „popierania dostępu do mieszkań o odpowiednim standardzie” (pkt. 1); „zapobiegania i ograniczania bezdomności w celu jej stopniowego likwidowania” (pkt. 2); „uczynienia kosztów mieszkań dostępnymi dla tych, którzy nie mają wystarczających zasobów” (pkt. 3).

Przepisy art. 30 i art. 31 Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej formułują ogólne europejskie standardy ochrony przez ubóstwem, marginalizacją społeczną oraz bezdomnością. Zaprezentowane standardy ochrony podstawowych praw człowieka w Europie są konkretyzowane przez organ Rady Europy – Europejski Komitet Praw Społecznych, powołany 50 lat temu przez Komitet Ministrów tej organizacji w Europie, do sprawowania merytorycznego nadzoru władz państw członkowskich, które ratyfikowały międzynarodowe normy prawne, zawierające standardy ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością³.

Unia Europejska zaakceptowała powyższe standardy. Umowa międzynarodowa – Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską sporządzony 13 grudnia 2007 r. jako podstawowe cele Unii wymienia między innymi: „ochronę jej obywateli, wyeliminowanie ubóstwa oraz ochronę praw człowieka, w szczególności ochronę praw dziecka” (art. 2 ust. 5)⁴. Rzeczypospolita Polska ratyfikowała wymieniony wyżej Traktat⁵. W stosunku do Polski oraz pozostałych państw-stron powyższy Traktat wszedł w życie 1 grudnia 2009 r. Wspólne wartości: godność osoby ludzkiej, wolność, równość i solidarność oparte na zasadach demokracji i państwa prawa są realizowane w ramach Unii Europejskiej prezentowanej w Karcie Podstawowych Praw Unii Europejskiej jako „przestrzeń wolności,

³ Zob. A.M. Świątkowski, *The European Committee of Social Rights*, [w:] *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, International Labour Office, Geneva 2007, s. 48 i nast.

⁴ Dz.U. z 2009 r., Nr 203, poz. 1569.

⁵ Oświadczenie rządowe z 29.11.2009 r., Dz.U. z 2009 r., Nr 203, poz. 1570.

bezpieczeństwa i sprawiedliwości”, w której jednostka została umiejscowiona „w centrum działań”. Godność człowieka, która „jest nienaruszalna, musi być szanowana i chroniona”, została wymieniona w art. 1 Karty Praw Podstawowych UE. Jest ona częścią istoty praw podstawowych zawartych w Karcie⁶. Zjawiska z dziedziny patologii społecznej: ubóstwo, marginalizacja, bezdomność kolidują z działaniami, które powinny być podejmowane w ramach polityki społecznej w celu zagwarantowania jednostce ludzkiej ochrony prawnej godności – fundamentalnego prawa człowieka. Z tego powodu władze państw członkowskich Rady Europy mają obowiązek ratyfikowania przepisów art. 30 i 31 Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej. Wymienione przepisy wyznaczają europejskie standardy ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością. Ze względu na przyjęcie tych standardów ochrony praw człowieka przez Unię Europejską w Karcie Praw Podstawowych szczególnie obowiązek ratyfikowania Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej spoczywa na władzach państw członkowskich Unii. Polska podpisała Zrewidowaną Europejską Kartę Społeczną 25 października 2005 r. Złożyła więc wobec społeczności międzynarodowej oficjalną deklarację ratyfikowania tego traktatu międzynarodowego. Do dnia dzisiejszego władze centralne odpowiedzialne za resort pracy, zabezpieczenia społecznego i polityki społecznej w Polsce nie zainicjowały dyskusji nad strategią ratyfikacji Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej⁷.

45 państw z 47 państw członkowskich Rady Europy podpisały Zrewidowaną Europejską Kartę Społeczną⁸. Władze 30 państw ratyfikowały Zrewidowaną Europejską Kartę Społeczną (EKS)⁹. Przepis art. 30 ZEKS, norma

⁶ Zob. Wyjaśnienia Dotyczące Karty Praw Podstawowych(2007/C 303/02), Dz.U. z 2009 r., Nr 203, poz. 1569, s. 15637.

⁷ W piśmiennictwie fachowym przedstawione zostały propozycje warunków ratyfikacji przez RP Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej. Zob. A.M. Świątkowski, *Zrewidowana Europejska Karta Społeczna – perspektywy ratyfikacji*, Dodatek do „Monitora Prawa Pracy” 2006, nr 2, s. 1–11.

⁸ Spośród 48 państw europejskich, tylko Białoruś nie jest członkiem Rady Europy. Dwa państwa członkowskie, które nie podpisały Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej to: Lichtenstein i Szwajcaria. Wymienione państwa podpisały Europejską Kartę Społeczną, traktat międzynarodowy Rady Europy z 1961 r., w którym nie ma norm prawnych o ochronie przed ubóstwem, marginalizacją społeczną oraz bezdomnością.

⁹ Zob. informacje na temat ratyfikacji ZEKS i EKS w: A.M. Świątkowski, *Liberté, Egalité i Fraternité jako idee przewodnie wykorzystywane przez Radę Europy w procedurach tworzenia i stosowania standardów międzynarodowych w zakresie praw społecznych*, [w:] *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, red. H. Machińska, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009, s. 272–273.

ustanawiająca europejskie standardy ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością został ratyfikowany przez 15 państw europejskich: Andorę, Belgię, Finlandię, Francję, Holandię, Irlandię, Norwegię, Portugalię, Serbię, Słowację, Słowenię, Szwecję, Turcję, Ukrainę i Włochy. Art. 31 ZEKS, ratyfikowały wymienione wyżej państwa oraz Litwa (ust. 1–2).

W ramach międzynarodowego nadzoru nad przestrzeganiem standardów ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością przez wymienione państwa członkowskie, władze tych państw są obowiązane składać co cztery lata sprawozdania z podjętych działań w celu ochrony prawa do ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną (art. 30 ZEKS) oraz prawa do mieszkania (art. 31 ZEKS). Stosownie do zapisu ustalonego 3 maja 2006 r. podczas 963 sesji przedstawiciele ministrów spraw zagranicznych państw członkowskich Rady Europy od 31 października 2007 r. państwa członkowskie zostały zobowiązane do składania sprawozdań z działań prowadzących się do dostosowania krajowych systemów prawa oraz praktyki przestrzegania europejskich standardów ochrony praw społecznych gwarantowanych traktatami międzynarodowymi – Zrewidowaną Europejską Kartą Praw Społecznych z 1996 r. oraz Europejską Kartą Praw Społecznych z 1961 r. co roku według następującego harmonogramu: grupa pierwsza – standardy dotyczące zatrudnienia; grupa druga – standardy dotyczące zabezpieczenia społecznego; grupa trzecia – standardy dotyczące praw pracowniczych; grupa czwarta – standardy dotyczące ochrony grup społecznych kwalifikowanych jako „wrażliwe” (*vulnerable*)¹⁰. Przepis art. 30 ZEKS został zaliczony do grupy drugiej, natomiast art. 31 ZEKS do czwartej.

W ramach nowego systemu, raporty władz państw członkowskich, które ratyfikowały standardy ustanowione w celu ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i częściowo przed bezdomnością były analizowane przez Europejski Komitet Praw Społecznych w 2009 r. Natomiast sprawozdania dotyczące zagwarantowania obywatelom państw członkowskich prawa do mieszkania i ochrony przed bezdomnością są kontrolowane podczas aktualnego cyklu nadzoru w 2011 r. Przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu jest więc dopełnienie przez władze państw członkowskich Rady Europy obowiązków zagwarantowania obywatelom państw europejskich ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością w cyklach nadzoru zakończonych przyjęciem przez Europejski Komitet Praw Społecznych konkluzji o zgodności lub niezgodności krajowych systemów ochrony praw społecznych oraz polityki społecznej z europejskimi standardami ochrony praw człowieka chronionych art. 30 i art. 31 ZEKS.

¹⁰ Zob. A.M. Świątkowski, *Charter of Social Rights of the Council of Europe. Studies in Employment and Social Policy*, Kluwer Law International, 2007, s. 381.

Prawo do ochrony przed ubóstwem i marginalizacją społeczną (art. 30 Karty)

Celem art. 30 Karty jest zobowiązanie państw członkowskich do opracowania spójnej koncepcji polityki społecznej przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji społecznej¹¹. Analizowany przepis nakłada na władze państw członkowskich obowiązek podejmowania określonych działań, które mają umożliwić osobom ubogim oraz znajdującym się w sytuacji określonej przez specjalistów z zakresu polityki społecznej terminem „marginalizacja społeczna”, dostęp do zatrudnienia, mieszkań, kształcenia, kultury, pomocy społecznej i opieki medycznej¹². Celem art. 30 Karty nie jest zobowiązanie władz państw członkowskich do dublowania działań podejmowanych i realizowanych w oparciu o inne przepisy Karty, w szczególności art. 12 i 13, norm gwarantujących prawo do zabezpieczenia społecznego oraz pomocy społecznej i medycznej. Zobowiązując władze państw członkowskich do przygotowania ogólnego i skoordynowanego podejścia do problematyki przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji społecznej, zamierzeniem twórców art. 30 Karty było podsumowanie w jednym przepisie wielu rozmaitych przedsięwzięć z zakresu polityki społecznej. Komitet *Charte-Rel* uważał, iż kompleksowe, wielopłaszczyznowe podejście do problematyki ubóstwa i marginalizacji społecznej wzmocni ochronę prawną praw społecznych gwarantowanych innymi przepisami Karty¹³.

Art. 30 Karty nakłada na władze państw członkowskich obowiązki w zakresie: opracowania, realizowania i koordynowania programów społecznych przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji społecznej oraz nadzorowania działań podejmowanych w ramach realizacji powyższych programów i w razie konieczności dostosowywania ich do zmieniającej się sytuacji. Wprowadzając do Karty nowy przepis – art. 30 Rada Europy oraz jej państwa członkowskie starały się zwrócić uwagę na to, iż życie w ubóstwie oraz w warunkach wykluczenia społecznego pozostaje w sprzeczności z godnością człowieka. Komitet stoi na stanowisku, iż analizowany przepis nakłada na państwa członkowskie następujące obowiązki: ustalenie priorytetów w polityce społecznej zwalczania i przeciwdziałania ubóstwu oraz marginalizacji społecznej; podejmowanie określonych działań, które mają umożliwić lub ułatwić wszystkim bez róż-

¹¹ *Explanatory report to the revised European Social Charter*, [w:] *European Social Charter. Collected texts* (5th edition), Council of Europe, Strasbourg 2005, s. 173.

¹² A.M. Świątkowski, *Karta praw społecznych Rady Europy*, C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 454 i nast.

¹³ F. Vandamme, *The Revision of the European Social Charter*, „International Labour Review” 1994, No. 133, Issues 5–6, s. 635 i nast.; A.M. Świątkowski, *Karta praw...*, *op. cit.*, s. 40 i nast.

nicy członkom społeczeństwa czynienie użytku z przysługujących im praw społecznych; nadzorowanie działań podejmowanych w celu zaangażowania organów władzy, administracji rządowej i samorządowej, instytucji pozarządowych, partnerów społecznych, organizacji dobroczynnych, przedstawicieli zainteresowanych grup społecznych w realizację programów przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji. W ramach obowiązków nałożonych na państwa członkowskie art. 30 Karty władze tych państw muszą integrować rozmaite działania podejmowane w celu likwidacji zjawisk ubóstwa i marginalizacji społecznej¹⁴. Szczególnie mocno Europejski Komitet Praw Społecznych akcentował powyższy obowiązek wobec władz państw członkowskich, które zostały ocenione negatywnie jako niedopełniające standardów ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością¹⁵ lub zostały zobowiązane do uzupełnienia sprawozdania¹⁶.

Działania inicjowane przez państwa członkowskie powinny promować dostęp do praw społecznych, zwłaszcza do prawa do zatrudnienia, mieszkania, szkolenia, kształcenia, korzystania z dóbr kultury, pomocy społecznej i opieki medycznej. Powinny być ukierunkowane na propagowanie informacji na temat przysługujących praw społecznych, zwalczanie społeczno-kulturalnych barier przy podejmowaniu prób korzystania z tych praw oraz ulepszanie procedur mających na celu ocenę efektywności podejmowanych działań¹⁷.

Na podstawie oświadczeń zebranych podczas analizy raportów przedstawianych przez władze państw członkowskich można wyróżnić trzy fazy rozwoju polityki społecznej w państwach członkowskich, których władze zobowiązały się chronić obywateli przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością. W zerowym stadium w chwili obecnej znajduje się polityka społeczna na Ukrainie. Władze tego państwa są dopiero w fazie opracowywania instrumentów prawnych i organizacyjnych, które w przyszłości mają umożliwić realizację programów podejmowanych w celu likwidacji oraz przeciwdziałania ubóstwu, marginalizacji społecznej i bezdomności. Cele, które w ramach dostosowywania przepisów krajowego systemu prawa i polityki społecznej do europejskich standardów określonych w art. 30 ZEKS zostały

¹⁴ European Committee of Social Rights. European Social Charter (revised). Conclusions 2003, Vol. 1, s. 214 (Francja), s. 335 (Włochy); Conclusions 2003, Vol. 2, s. 548 (Słowenia); s. 644 (Szwecja); Conclusions 2009, Vol. 1 (2009), s. 141 (Belgia), s. 278 i nast. (Finlandia), s. 328–329 (Francja), s. 389 i nast. (Irlandia); Conclusions 2009, Vol. 2, s. 593–594 (Holandia), s. 628–629 (Norwegia), s. 674 i nast. (Portugalia), s. 745 i nast. (Słowenia).

¹⁵ Conclusions 2009, Vol. 1, s. 432 i nast. (Włochy).

¹⁶ Conclusions 2009, Vol. 2, s. 829 i nast. (Turcja), s. 864 i nast. (Ukraina).

¹⁷ *Ibidem*.

przez Ukrainę ogólnie sformułowane. Do końca 2010 r. władze ukraińskie zamierzały doprowadzić do wzrostu przychodów ludności aktywnej zawodowo, do zwiększenia aktywności zawodowej osób zdolnych do pracy i poszukujących zatrudnienia, rozwoju systemu zabezpieczenia społecznego, zapewnienia pomocy społecznej osobom niezdolnym do pracy, rodzinom wychowującym dzieci oraz dzieciom pozbawionym opieki rodziców¹⁸. W nikłym zakresie w ustalonym terminie udało się powyższe zamierzenia osiągnąć. Na Ukrainie zostały dopiero stworzone solidne fundamenty systemu zabezpieczenia społecznego. Zasadniczym problemem dla władz tego państwa okazał się pomiar ubóstwa. Wymienione w sprawozdaniu władz ukraińskim wskaźniki pomiaru ubóstwa zasadniczo różnią się od mierników biedy i marginalizacji społecznej stosowanych przez państwa członkowskie Unii Europejskiej. Władze Ukrainy posługują się o 15% wyższym od stosowanego w Unii Europejskiej wskaźnikiem granicznym stosowanym przy oznaczeniu strefy ubóstwa („*poverty threshold*” oznaczonej jako „*poverty line*”). Wskaźnik 75% przeciętnego przychodu w 2007 r. na Ukrainie kształtował się na poziomie odpowiadającym 46 euro miesięcznie na jedną osobę i osiągnął poziom 81% minimum socjalnego. Ponad ¼ obywateli tego państwa żyła w biedzie. Ukraina nie osiągnęła więc stadium pierwszego, w jakim znajduje się Turcja, państwo, którego władze tylko sporadycznie inicjują programy społeczne adresowane do 14,18% populacji żyjącej w stanie charakteryzowanym w polityce społecznej jako sfera zagrożenia ubóstwem. Turcja nie przedstawiła informacji na temat systemu, mechanizmów i środków nadzoru obywatelskiego, który powinien być zainicjowany przez centralne władze państwowe, zobligowane do zaangażowania władz i instytucji regionalnych oraz municypalnych, jak również organizacji pozarządowych do udziału w realizacji programów świadomej polityki społecznej w walce z ubóstwem i marginalizacją społeczną.

W drugim stadium znajduje się znakomita większość państw członkowskich Unii Europejskiej, których władze zobowiązały się do zagwarantowania obywatelom prawa do ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością¹⁹. Władze tych państw prowadzą ustabilizowaną polityką społeczną opartą na programach społecznych adresowanych do precyzyjnie określonych odbiorców. Są to głównie kategorie społeczne określane w terminologii polityki społecznej jako „wrażliwe” ze względu na ponadprzeciętne ryzyko zagrożenia dla dóbr i wartości prawnie chronionych przepisem art. 30 ZEKS. Władze wymienionych państw członkowskich Unii Europejskiej mają świadomość konieczności stałego koordynowania działań podejmowanych w sferach zatrudnienia, kształcenia, ochrony zdrowia, zaspokajania potrzeb

¹⁸ Conclusions 2009, Vol. 2, s. 865–866.

¹⁹ Są to: Belgia, Francja, Irlandia, Norwegia, Portugalia.

mieszkaniowych obywateli. Wciągają do realizacji programów przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji społecznej instytucje lokalne, partnerów społecznych, świeckie i kościelne organizacje charytatywne, organizacje pozarządowe, oraz – co najważniejsze – także przedstawiciele zainteresowanych grup społecznych. Wykorzystują ekspertów, ludzi, którym udało się wyjść poza granice biedy. Stosują jednolite mierniki pomiaru skali ubóstwa. Poważnym mankamentem polityki społecznej prowadzonej przez władze państw członkowskich Unii Europejskiej wobec zjawisk patologii społecznej jest brak poprawy sytuacji najuboższych grup ludności. W wymienionych państwach członkowskich Unii poziom ubóstwa przekracza wskaźnik 16% traktowany jako tolerowany poziom ubóstwa w obecnym stadium rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego Unii Europejskiej.

Spośród państw członkowskich Unii Europejskiej połowa państw, które ratyfikowały art. 39 ZEKS: Finlandia, Holandia, Słowenia i Szwecja osiągnęły niższe wskaźniki ubóstwa od tolerowanego minimum²⁰.

Ze względu na stosowane przez społeczeństwo obywatelskie Szwecji metody przeciwdziałania ubóstwu i marginalizacji społecznej oraz bezdomności w najwyższej, pierwszej fazie rozwoju zapobiegania ubóstwu, marginalizacji społecznej i bezdomności znajduje się polityka społeczna prowadzona przez władze Szwecji. Programy społeczne realizowane w ramach polityki społecznej prowadzonej od lat przez „państwo dobrobytu” (*welfare state*) są najbardziej wielostronne i równocześnie najbardziej precyzyjnie ukierunkowane na zaspokajanie potrzeb społecznych w sprawach odnoszących się do zatrudnienia, zabezpieczenia społecznego, osłony socjalnej, mieszkań, wykształcenia i kultury najbardziej wrażliwych kategorii ludności zamieszkujących w tym państwie. Władze szwedzkie nie tylko starają się umożliwić wkroczenie na rynek pracy osobom poszukującym zatrudnienia, dostarczyć mieszkań, umożliwić zdobycie wykształcenia ogólnego i zawodowego, zapewnić opiekę socjalną i medyczną. W ramach spójnej polityki społecznej na rzecz przeciwdziałania ubóstwu, marginalizacji i bezdomności dążą do integracji społecznej mniejszości etnicznych. Uświadamiają społeczeństwu zagrożenia wynikające z rasizmu, ksenofobii oraz dyskryminacji.

Największe jednak osiągnięcia wśród państw, które ratyfikowały art. 30 ZEKS mają władze szwedzkie w sprawach odnoszących się do koordynowania i nadzorowania polityki społecznej przez rozmaite, państwowe, lokalne i municypalne organy władzy i administracji, organizacje pozarządowe, charytatywne, przedstawiciele lokalnej społeczności, w tym przede wszystkim grup społecznych kwalifikowanych jako szczególnie „podatne” na zagrożenia, a więc najbardziej „wrażliwe”.

²⁰ W Norwegii, państwie Europejskiej Strefy Ekonomicznej 7,9% społeczeństwa żyło poniżej poziomu ubóstwa. Za: Conclusion 2009, Vol. 2, s. 628.

O wyróżnieniu szwedzkiej polityki społecznej decyduje ponadprzeciętna umiejętność władz tego państwa do zaangażowania rozmaitych instytucji społeczeństwa obywatelskiego do opracowywania, a następnie systematycznego i konsekwentnego monitorowania długofalowych programów społecznych zapobiegania ubóstwu, marginalizacji społecznej i bezdomności. Światowy kryzys gospodarczy dotknął również społeczeństwo Szwecji. W drugiej połowie pierwszej dekady XXI stulecia stopa ubóstwa w tym kraju wzrosła o 3 punkty procentowe, z 9 do 12%, aby następnie opaść do 11%²¹. Jednakże tylko władze szwedzkie doprowadziły do zmniejszenia zagrożenia dla praw chronionych art. 30 ZEKS w sytuacji, w której 2/3 ludności żyjącej poniżej poziomu ubóstwa stanowią obywatele innych państw członkowskich Rady Europy oraz obywatele państw trzecich.

Analizowany przepis art. 30 ZEKS nie wspomina o obowiązku dostarczenia osobom będącym w potrzebie pomocy finansowej. Nie jest to konieczne, albowiem powyższy obowiązek został ustanowiony w innych przepisach Karty (art. 12 i 13). Działania, które powinny być podejmowane przez władze państw członkowskich mogą, ale nie muszą powodować dla państw członkowskich określonych konsekwencji finansowych. Oceniając sprawozdania składane przez władze państw członkowskich, które ratyfikowały powyższy przepis, Komitet koncentruje się na: metodach pomiaru patologii społecznej – ubóstwa i marginalizacji; bada, czy programy społeczne spełniają wymagania wymienione w art. 30 lit.a Karty – są ogólne i skoordynowane; ocenia techniki nadzoru i przeglądu tych działań, po to, by ustalić, czy programy społeczne są dostosowane do aktualnej sytuacji społecznej. Nadzorując przestrzeganie przez państwa członkowskie art. 30 Karty, Komitet zwraca przede wszystkim uwagę na to, czy działania podejmowane przez państwa członkowskie są „odpowiednie”²². Art. 30 Karty zobowiązuje władze państw członkowskich do „zapewnienia skutecznego wykonywania prawa do ochrony przed ubóstwem i marginalizacją społeczną”.

Podstawowe pojęcia używane w analizowanym przepisie „ubóstwo” (*poverty*) i „marginalizacja społeczna” (*social exclusion*) zostały zdefiniowane w dokumencie zawierającym uzasadnienie regulacji prawnej wprowadzonej Zrewidowaną Europejską Kartą Społeczną²³. Ubóstwo jest stanem, który dotyczy zarówno osoby nieprzerwanie od pokoleń pozbawionej wystarczających

²¹ Conclusion 2009, s. 784.

²² *Ibidem*.

²³ *Explanatory report...*, *op. cit.*, s. 174. W polskiej literaturze na temat tych pojęć zob. S. Golinowska, *Wykluczenie społeczne*, [w:] *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania, koncepcja, wyniki i propozycje*. Polska, Europa, Świat, IPiSS, Warszawa 2008.

źródeł dochodu, jak i osoby przejściowo w trudnej sytuacji materialnej²⁴. Państwa członkowskie z reguły posługują się w celu określenia ubóstwa wskaźnikiem, który przedstawi stosunek przychodu uzyskiwanego przez osobę, której sytuacja ekonomiczna jest analizowana do wysokości przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia.

Granice ubóstwa wyznacza uzyskiwanie przychodu na poziomie niższym niż 50%²⁵ lub 60%²⁶ przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia. W uzupełnieniu powyższego procentowego wskaźnika niektóre państwa członkowskie posługują się liczbami bezwzględными dla wyrażenia stanu ubóstwa. We Francji do kategorii „ubogi” zaliczane były osoby, których miesięczny przychód jest równy lub niższy od kwoty 560 euro. Każda dodatkowa osoba dorosła zamieszkująca wraz z osobą o dochodzie równym lub niższym od wymienionego jest uwzględniana przy obliczaniu wskaźnika poziomu ubóstwa w wymiarze 0,5 powyższego dochodu. Dzieci w wieku do 14 lat uwzględniane są przy obliczaniu tego wskaźnika w wymiarze 0,3 kwoty bazowej 560 euro. Zatem rodzina składająca się z dwójki dorosłych osób i dwójki dzieci jest traktowana jako uboga, jeżeli osiągną przez nią miesięczny dochód jest niższy od kwoty 1184 euro²⁷. „Marginalizacja społeczna” lub „społeczne wyłączenie” są pojęciami używanymi zamiennie w celu określenia sytuacji osób znajdujących się w skrajnym ubóstwie z powodu nagromadzenia się niekorzystnych czynników, których uprawnienia do świadczeń z zabezpieczenia społecznego dawno wygasły. Określeń powyższych używa się również do oznaczenia sytuacji osób, które nie są ubogie, lecz zostały pozbawione możliwości czynienia użytku z pewnych praw społecznych lub usług z powodu długotrwałej choroby, rozpadu rodziny, przemocy, przebywania w zakładzie karnym, nałogów (alkoholizmu, narkomanii)²⁸. Władze państw członkowskich używają dla oceny sytuacji osób i stwierdzenia, czy należy je zaliczyć do kategorii społecznej osób wyłączonych, czyli pozostających na marginesie społeczeństwa kilkunastu lub kilkudziesięciu wskaźników, odnoszących się do: trudności budżetowych, ograniczeń konsumpcyjnych, opóźnień w płatnościach i trudności mieszkaniowych²⁹.

²⁴ *Explanatory report...*, *op. cit.*, s. 174. Zob. również P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2, s. 5 i nast.

²⁵ Conclusions 2003, Vol. 1, s. 214–215 (Francja).

²⁶ *Ibidem*, s. 336 (Włochy). Zob. *Ubóstwo relatywne w Polsce w latach 1998–2008*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 5–6, s. 13 i nast.

²⁷ *Ibidem*, s. 215 (Francja).

²⁸ *Explanatory report...*, *op. cit.*, s. 174.

²⁹ Conclusions 2003, Vol. 1, s. 215 (Francja).

Podczas pierwszego cyklu nadzoru przestrzegania przez państwa członkowskie art. 30 Karty, Komitet ocenił sprawozdania przedstawione przez władze czterech państw³⁰. We wszystkich przypadkach Komitet odroczył ogłoszenie orzeczenia i zażądał od władz państw członkowskich przedstawienia dodatkowych informacji świadczących o koordynowaniu różnorodnych programów społecznych wprowadzonych w celu walki z ubóstwem i marginalizacją społeczną. Komitet stoi na stanowisku, że cel nadrzędny art. 30 Karty wyraża się nie we wprowadzaniu odrębnych programów społecznych, zadaniem których jest zapewnienie osobom żyjącym poniżej poziomu ubóstwa, na marginesie społeczeństwa dostępu do pewnych praw społecznych, lecz w adaptacji powszechnie dostępnych programów społecznych do potrzeb osób ubogich, z marginesu społecznego. Obowiązkiem władz państw członkowskich jest identyfikacja upośledzonych grup społecznych oraz regionów geograficznych, w których występuje koncentracja ubóstwa i wysoki stopień marginalizacji społecznej. Władze państw członkowskich, które ratyfikowały art. 30 Karty powinny wykazać w sprawozdaniach przedstawianych Komitetowi, że potrafią skoordynować rozmaite programy społeczne adresowane do różnych kategorii osób zaliczanych do pozostających na marginesie społeczeństwa i wykorzystać te programy do likwidacji ubóstwa. Żadnemu państwu członkowskiemu – nawet Szwecji, w której poniżej poziomu ubóstwa żyło 9% społeczeństwa, co stanowiło, i nadal stanowi, najniższy wskaźnik w Europie, przypadający znacznie poniżej przeciętnego wskaźnika dawnych 15 państw Unii Europejskiej, który wynosił 15%³¹ – nie udało się uzyskać orzeczenia o przestrzeganiu standardów międzynarodowych ustanowionych w art. 30 Karty. W sprawozdaniach władze państw członkowskich prezentują różnorodne inicjatywy podejmowane i realizowane w celu polepszenia bytu określonych grup społecznych: osób starszych, inwalidów, chorych, kobiet, młodocianych, mniejszości etnicznych. Prawa społeczne wymienionych grup i kategorii społecznych są gwarantowane odrębnymi przepisami Karty. Jak była już o tym mowa, Komitet nie wymaga dublowania działań podejmowanych przez władze państw członkowskich na drodze prawnej w celu umożliwienia korzystania wymienionych grupom społecznym z przysługujących im praw gwarantowanych Kartą. Żąda dostarczenia danych, które obrazują metody koordynowania przez władze państw członkowskich różnych dziedzin polityki społecznej w celu osiągnięcia efektu wymienionego w art. 30 Karty i uzyskania „ogólnego i skoordynowanego podejścia” (*overall and coordinated approach*) do najbardziej dotkliwych zjawisk z dziedziny patologii społecznej – ubóstwa i marginalizacji.

³⁰ Francję, Włochy, Słowenię i Szwecję. Dwa inne państwa (Bułgaria i Rumunia) objęte w tym cyklu nadzorem nie przedstawiły sprawozdań, ponieważ nie ratyfikowały art. 30 Karty.

³¹ Conclusions 2003, Vol. 2, s. 645.

Francja ze swoimi licznymi, dobrze przygotowanymi, odpowiednio finansowanymi³² i pozytywnie ocenianymi programami społecznymi była bliska uzyskania pozytywnego orzeczenia. Mimo spadku bezrobocia, państwowa instytucja powołana do monitorowania poziomu ubóstwa i skali społecznej marginalizacji stwierdziła, że powyższe programy w małym stopniu spowodowały ograniczenie skali ubóstwa. Pozytywne skutki odnotowano w przypadku grup społecznych w najmniejszym stopniu objętych marginalizacją społeczną³³. Komitet doszedł do wniosku, iż nikłe efekty szeroko zakrojonych programów społecznych świadczą o nieumiejętności podejmowania działań w ramach „ogólnego i skoordynowanego podejścia” do negatywnych zjawisk społecznych: ubóstwa i marginalizacji społecznej.

Art. 30 lit.b Karty jest normą o charakterze dynamicznym. Zobowiązuje władze państw członkowskich do dokonywania, o ile jest to konieczne, przeglądu podejmowanych działań antymarginalizacyjnych w celu dostosowania ich do bieżącej sytuacji. Wprowadzenie powyższej klauzuli, z której wynika obowiązek władz państw członkowskich reagowania na zmieniającą się sytuację społeczną i ekonomiczną zobowiązuje do utworzenia instytucji monitorującej procesy społeczne w skali kraju, regionów, miast³⁴.

Władze państw członkowskich organizują i finansują „obserwatoria zjawisk i procesów społecznych”. W skład tych obserwatoriów wchodzi przedstawiciele organów administracji, organizacji pozarządowych, partnerów społecznych, instytucji naukowych i badawczych oraz przedstawiciele grup społecznych żyjących na marginesie społeczeństwa. Mimo że w uzasadnieniu zawierającym motywy przyczyn regulacji zawartej w analizowanym przepisie art. 30 zadecyduje o sposobie organizacji instytucji monitorującej procesy społeczne, upoważnionej do reagowania na zmiany sytuacji, państwa członkowskie wybrały podobny sposób dokonywania – w razie konieczności – przeglądu programów antymarginalizacyjnych. Powołały do życia obserwatoria zjawisk i procesów społecznych. Analizując sprawozdania z działalności tych obserwatoriów Komitet domaga się przedstawienia informacji na temat:

- tendencji występujących w kształtowaniu się zjawisk ubóstwa i marginalizacji społecznej,
- kwalifikacji zawodowych osób zaangażowanych do walki z ubóstwem i marginalizacją społeczną,

³² W okresie 3 lat wydatki na programy antymarginalizacyjne wyniosły 7,8 mld. Euro. Conclusions 2003, Vol. 1, s. 216.

³³ *Ibidem*, s. 218.

³⁴ J. Niessen, *Diversity and Cohesion: New Challenges for Integration of Immigrants and Minorities*, Council of Europe. Directorate of Social Affairs and Health, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.

- grup i kategorii społecznych najbardziej narażonych na ubóstwo i marginalizację społeczną,
- wdrażania i koordynowania antymarginalizacyjnych programów społecznych.

Komitet chce zorientować się, jakie gałęzie wiedzy społecznej mogą być wykorzystane do opracowania powszechnej, skoordynowanej i skutecznej polityki społecznej przeciwdziałania ujemnym zjawiskom społecznym: ubóstwu i marginalizacji społecznej.

Prawo do ochrony przed bezdomnością (art. 31 Karty)

Powołany przepis został wydany w celu zapewnienia obywatelom państw członkowskich, własnych i obcych, prawa do mieszkania³⁵. Władze wszystkich państw członkowskich zostały zobowiązane do podejmowania działań zmierzających do: popierania dostępu do mieszkań (art. 31 § 1); zapobiegania, ograniczania i likwidowania bezdomności (art. 31 § 2); udostępniania mieszkań dla osób niemających wystarczających zasobów (art. 31 § 3). Komitet uważa, że art. 31 § 1 Karty nakłada na państwa członkowskie obowiązek zagwarantowania wszystkim uprawnionym (obywatelom danego państwa oraz innych państw członkowskich) prawo do mieszkania oraz popieranie dostępu do mieszkań o odpowiednim standardzie. Władze państw członkowskich są zobowiązane do określenia w obowiązujących przepisach, w jaki sposób pojmują sformułowanie „mieszkanie o odpowiednim standardzie” użyte w art. 31 § 1 Karty. Komitet określa minimalne wymagania powyższej definicji. Według Komitetu, mieszkanie o „odpowiednim standardzie” oznacza mieszkanie bezpieczne w sensie struktury oraz wyposażenia sanitarnego, nadmiernie nie zaludnione, chronione przed eksmisją³⁶. Mieszkanie bezpieczne w sensie zabezpieczenia sanitarnego, to mieszkanie zelektryzowane, skanalizowane, ogrzewane, nie stwarzające zagrożenia dla zdrowia i życia mieszkańców. Mieszkanie nie zaludnione nadmiernie, to mieszkanie, w którym nie zamieszkuje nadmierna liczba osób, a pomieszczenie główne nie ma mniejszej powierzchni od 20 m². Mieszkanie chronione przed eksmisją, to mieszkanie z którego lokatorzy nie mogą być wysiedleni bez zachowania wymaganej procedury³⁷.

Komitet uważa, że powyższe standardy powinny mieć zastosowanie do wszelkiej substancji mieszkaniowej; mieszkań nowych i dawno zbudowanych,

³⁵ Zob. A.M. Świątkowski, *Karta praw...*, *op. cit.*, s. 460 i nast.

³⁶ Conclusions 2003, Vol. 1, s. 211 (Francja).

³⁷ *Ibidem*.

które powinny podlegać renowacji. W ramach nadzoru nad przestrzeganiem analizowanego przepisu, Komitet badał, czy: obowiązujące w państwach członkowskich przepisy nakładają na władze tych państw obowiązek zagwarantowania osobom mającym potrzeby mieszkaniowe odpowiednich mieszkań; jakie organy ponoszą prawną odpowiedzialność za zrealizowanie powyższego obowiązku; czy krajowe przepisy gwarantują najemcom uprawnienia w razie naruszenia przez wynajmujących – właścicieli mieszkań obowiązków określonych umową najmu lub dzierżawy.

Prawo do mieszkania jest traktowane przez art. 31 Karty jako podstawowe prawo człowieka. Realizacja powyższego prawa gwarantuje beneficjentom – wynajmującym prawo do swobodnego podejmowania decyzji o wyborze mieszkania. Wybór powinien ograniczać się do mieszkań, które spełniają określone prawem warunki „odpowiedniego” mieszkania. Z raportów przedstawionych przez władze państw członkowskich wynika, że w niektórych rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich około 4,2% mieszkań nie spełnia standardów przyjętych przez Komitet ustanowionych na podstawie art. 31 § 1 Karty³⁸.

Ochrona najemcy przed wynajmującym mieszkania powinna obejmować prawo do żądania, aby wynajmujący przestrzegał obowiązujących przepisów i dostarczył najemcy odpowiedni pod względem standardów lokal mieszkalny lub przystosował lokal do wymagań określonych obowiązującymi przepisami. W czasie dostosowania lokalu do standardów określonych w prawie mieszkaniowym, wynajmujący powinien dostarczyć najemcy lokal zamienny. Niedopełnienie powyższych obowiązków uzasadnia, zdaniem Komitetu, wystąpienie przez wynajmującego z żądaniem na drogę sądową o doprowadzenie we wskazanym czasie lokalu mieszkalnego do wymaganego standardu. W razie niedopełnienia powyższego obowiązku, najemcy powinno przysługiwać prawo domagania się obniżenia czynszu oraz odstąpienie od umowy najmu³⁹.

Art. 31 § 2 Karty nakłada na państwa członkowskie powinność zapobiegania i ograniczania zjawiska bezdomności. Powyższy przepis jest normą o charakterze dynamicznym. Komitet bada postęp, jaki poszczególne państwa członkowskie czynią podejmując dwojakiego rodzaju wysiłki w celu stopniowego ograniczenia zjawiska bezdomności. Ostatecznym celem analizowanego przepisu jest zlikwidowanie tego zjawiska społecznego. Władze państw członkowskich nie zostały zobowiązane do podejmowania wysiłków takich, jakie są możliwe w celu zlikwidowania bezdomności. Winny podejmować wszelkie działania w celu stopniowej likwidacji bezdomności. Komitet uważa za bez-

³⁸ *Ibidem*, s. 223. Ponad milion mieszkań we Francji nie ma zaplecza sanitarnego. We Włoszech 6% mieszkań nie ma właściwego zaplecza sanitarnego. Natomiast około 3 milionów mieszkań nie zapewnia użytkownikom tzw. bezpieczeństwa w sensie konstrukcji budowlanej. *Ibidem*, s. 343.

³⁹ *Ibidem*, s. 225 (Francja).

domnych osoby pozbawione stałych mieszkań o odpowiednim standardzie. Czasowe dostarczenie pomieszczeń mieszkaniowych nie jest traktowane jako wypełnienie obowiązku sformułowanego w art. 31 § 2 Karty, nawet jeżeli mieszkania zastępcze spełniają wymagania określone w art. 31 § 1 Karty⁴⁰. Dostarczanie osobom bezdomnym mieszkań zastępczych jest traktowane jako pierwsza faza realizacji obowiązków sformułowanych w art. 31 § 2 Karty.

W ramach działań podejmowanych z myślą o likwidacji zjawiska bezdomności, władze państw członkowskich powinny podejmować stosowne działania prewencyjne. W pierwszej kolejności są zobowiązane dbać o to, by osoby zaliczane do kategorii społecznej, która jest w ponadprzeciętnym stopniu narażona na utratę mieszkania były objęte szczególną ochroną. W ramach działań prewencyjnych władze państw członkowskich powinny zapewnić osobom niemającym wystarczających zasobów, mieszkania socjalne, za których wynajem są niższe opłaty. Komitet chce poznać sytuację na rynku mieszkań socjalnych. Domaga się przedstawienia informacji na temat podaży i popytu na mieszkania socjalne, warunków, jakie powinny być spełnione przez osoby ubiegające się o przyznanie takich mieszkań, czasu oczekiwania na mieszkanie socjalne. Obowiązek dostarczenia osobom potrzebującym tanich mieszkań socjalnych spoczywa na organach administracji rządowej i samorządowej. Komitet dąży do uzyskania danych na temat działań podejmowanych przez te organy w celu stymulowania prywatnych podmiotów do budowania i wynajmowania mieszkań socjalnych na korzystniejszych warunkach dla mniej zamożnych warstw społeczeństwa.

Ważnym elementem polityki społecznej na rzecz przeciwdziałania społecznie negatywnemu zjawisku bezdomności jest zakaz eksmitowania mieszkańców, którzy nie mają dostatecznych środków na opłacenie czynszu mieszkaniowego oraz opłat eksploatacyjnych lub zajmują mieszkanie bez tytułu prawnego. Zdaniem Komitetu przed podjęciem przez stosowny organ decyzji o eksmisji, powinno być przeprowadzone postępowanie wyjaśniające i sądowe. Osoby eksmitowane powinny mieć możliwość obrony swoich praw. O decyzji o eksmisji z lokalu mieszkalnego osoby zainteresowane powinny być powiadomione wcześniej. W przepisach mieszkaniowych powinny być sformułowane zakazy prowadzenia eksmisji w nocy, w zimie. Osobom eksmitowanych należy zapewnić pomieszczenia zastępcze. Eksmisja przeprowadzona niezgodnie z powyższymi zasadami powinna być uznana za nielegalną, organy i osoby, które ją zrealizowały powinny zostać ukarane. Pokrzywdzonym powinno się wynagrodzić poniesione straty.

Z raportów przedstawianych przez państwa członkowskie wynika, że powyższe dyrektywy modelowego postępowania eksmisyjnego nie są przestrzegane. Komitet w związku z powyższym domaga się przedstawienia informacji

⁴⁰ *Ibidem*.

na temat działań podejmowanych przez państwa członkowskie w celu zagwarantowania ochrony prawa do mieszkania. W tym celu odracza wydanie orzeczenia o zgodności krajowych przepisów z międzynarodowymi standardami ustanowionymi w art. 31 § 2 Karty wobec trzech⁴¹ spośród czterech państw członkowskich, które złożyły w 2003 r. sprawozdanie z dostosowania przepisów krajowych do wymagań określonych w art. 31 § 2 Karty. W przypadku Słowenii Komitet wydał orzeczenie o niezgodności krajowych przepisów z międzynarodowymi standardami ustanowionymi art. 31 § 2 Karty z powodu dyskryminacji obywateli innych państw członkowskich. Z raportu przedstawionego przez władze Słowenii wynika, że posiadanie obywatelstwa tego państwa jest koniecznym warunkiem ubiegania się o mieszkanie socjalne⁴². Mimo że z raportu władz Republiki Włoch wynika, iż posiadanie obywatelstwa tego kraju (lub państwa, którego obywatele mają prawo do wystąpienia z wnioskiem o przyznanie mieszkania socjalnego) jest koniecznym warunkiem uczestnictwa w programie społecznym, który określa zasady dostępu do mieszkań socjalnych, Komitet odroczył wydanie orzeczenia i uzależnił rozstrzygnięcie od wyjaśnienia sytuacji prawnej obywateli innych państw członkowskich w sprawach dotyczących nabycia uprawnień do mieszkania socjalnego⁴³.

Art. 31 § 3 Karty zobowiązuje państwa członkowskie do spowodowania, aby koszty mieszkań stały się dostępne dla tych osób, które nie mają wystarczających zasobów. Komitet uważa, że mieszkania są dostępne wówczas, gdy najemca jest w stanie ponieść – bez uszczerbku dla obniżenia standardu życia – koszty wynajmu, na które składają się: opłata depozytowa, zaliczka na poczet czynszu, czynsz oraz opłaty eksploatacyjne. Przyjmując powyższe wyznaczniki dostępności mieszkań, Komitet jest zdania, że na podstawie art. 31 § 3 Karty państwa członkowskie są obowiązane do podejmowania działań mających na celu obniżanie wartości i kosztów eksploatacji mieszkań oraz do przyznania osobom niemającym wystarczających zasobów świadczeń mieszkaniowych. W związku z powyższym, Komitet żąda od władz państw członkowskich danych na temat kosztów budowy mieszkań socjalnych oraz liczebności grup społecznych o przychodach poniżej minimalnej stawki krajowej. Komitet stara się zorientować, czy i jakie grupy społeczne nie mają możliwości samodzielnego pokrycia kosztów wynajmu i eksploatacji mieszkań socjalnych. Bez względu na rezultaty powyższej analizy, Komitet starał się ustalić, czy państwa członkowskie zapewniają osobom i rodzinom, które nie mogą ponieść kosztów wynajmu i utrzymania mieszkań, świadczenia socjalne – dodatki miesz-

⁴¹ Francji, *ibidem*, s. 232; Włoch, *ibidem*, 348; Szwecji, Conclusions 2003, Vol. 2, s. 655.

⁴² Conclusions 2003, Vol. 2, s. 56–561.

⁴³ Conclusions 2003, Vol. 1, s. 346–347.

kaniowe. Ustala zasady wypłacania tych świadczeń, ich zabezpieczenie finansowe, gwarancje prawne oraz sprawdza, jak są traktowani obywatele innych państw członkowskich, którzy ubiegają się o powyższe świadczenia⁴⁴.

Zakończenie

Zaliczenie prawa do ochrony przed ubóstwem i marginalizacją społeczną oraz prawa do mieszkania do kategorii praw fundamentalnych – praw człowieka przez europejskie organizacje regionalne świadczy o znaczeniu, jakie instytucje międzynarodowe funkcjonujące na kontynencie europejskim – Rada Europy i Unia Europejska przykładają do stosowania się do standardów ochrony tych praw jako koniecznego składnika budowania „europejskiej przestrzeni społecznej”.

W 61 roku działania Rady Europy – organizacji międzynarodowej utworzonej w celu umożliwienia realizacji idei ochrony praw człowieka na kontynencie europejskim i umożliwienia funkcjonowania „europejskiego modelu socjalnego” tylko 1/3 państw członkowskich Rady Europy oraz niemal połowa państw członkowskich Unii Europejskiej ratyfikowała przepisy art. 30 i art. 31 Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej, traktatu międzynarodowego gwarantującego obywatelom i innym osobom legalnie zamieszkującym w państwach członkowskich Rady Europy ochronę przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością. Prawa do ochrony przed ubóstwem, marginalizacją społeczną oraz uprawnień do mieszkania nie można rozwiązać poprzez działania podejmowane wyłącznie w skali jednego państwa. Powszechna i niemal nieograniczona swoboda przemieszczania się w ramach kontynentu europejskiego zmusza władze państw członkowskich do podejmowania skoordynowanych w skali międzynarodowej działań w celu zagwarantowania „obywatelom Europy” oraz imigrantom z państw trzecich legalnie osiedlonym na naszym kontynencie warunków bezwzględnie koniecznych do realizacji powyższego zamierzenia. Ubóstwo, marginalizacja społeczna, bezdomność są negatywnymi zjawiskami społecznymi, które mają charakter globalny. Globalizacji zjawisk ze sfery patologii społecznej należy przeciwstawić tendencję określoną w piśmiennictwie prawa zabezpieczenia społecznego terminem „globalizacja praw społecznych”⁴⁵.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 235 i nast.

⁴⁵ A.M. Świątkowski, *Ochrona praw człowieka w świetle przepisów prawa pracy i zabezpieczenia społecznego*, [w:] „Każdy ma prawo do...”. Referaty i wystąpienia zgłoszone na XVII Zjazd Katedr/Zakładów Prawa Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, Kraków 7–9 maja 2009, red. A.M. Świątkowski, C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 75 i nast.

Przedstawione w niniejszym opracowaniu regulacje prawne zawarte w traktacie międzynarodowym mają charakter podstawowego katalogu praw społecznych. Konferencja zorganizowana w Krakowie w celu zainspirowania władz Rzeczypospolitej Polskiej do podjęcia skutecznych działań w celu ochrony obywateli polskich oraz obywateli innych państw członkowskich Rady Europy oraz państw trzecich zamieszkujących legalnie w naszym kraju ma szansę doprowadzić do osiągnięcia pożądaných rezultatów. Z punktu widzenia, osoby zajmującej się ochroną praw społecznych pojmowanych jako prawa człowieka, prawnika specjalizującego się w prawnych aspektach polityki społecznej i wreszcie członka w drugiej kadencji Europejskiego Komitetu Praw Społecznych Rady Europy, bezwzględnym priorytetem jest dopełnienie zobowiązań zadeklarowanych w październiku 2005 r. i ratyfikowanie Zrewidowanej Karty Społecznej, a w szczególności przedstawionych w niniejszym opracowaniu przepisów art. 30 i art. 31 ZEKS – norm międzynarodowych, ustanawiających skuteczne standardy ochrony prawnej przed ubóstwem, marginalizacją społeczną i bezdomnością.

Z problemami ubóstwa, marginalizacji społecznej i bezdomności borykają się władze państw członkowskich Unii Europejskiej znacznie zamożniejszych od Polski. Czynią to zgodnie z regułami sztuki, stanowczo, konsekwentnie i systematycznie. Koordynują podejmowane przedsięwzięcia. Angażują w tę działalność lokalne władze samorządowe, organizacje pozarządowe, partnerów społecznych, charytatywne instytucje i stowarzyszenia świeckie oraz wyznaniowe, osoby najbardziej zainteresowane: biednych, wykluczonych i bezdomnych. Międzynarodowy nadzór nad zgodnością polityki społecznej (krajowej i lokalnej) sprawowany przez Radę Europy sprzyja ujednoliceniu starań podejmowanych na rzecz likwidacji zjawisk patologicznych. W imię nadrzędnych, akceptowanych przez instytucje unijne i władze państw członkowskich racji: trwałego i zrównoważonego rozwoju Europy, równomiernego postępu społecznego w państwach europejskich oraz ochrony godności ludzkiej i praw człowieka uzasadnione jest sformułowanie apelu do władz państwowych o przyjęcie i przestrzeganie zasad prawa międzynarodowego – Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej z 3 maja 1996 r.

Literatura przedmiotu

- Able-Smith B., Townsend P., *The Poor and the Poorest*, London 1965.
- Akers R.L., *Criminological Theories. Introduction, Evaluation and Application*, 3rd ed., Roxbury Publication Company, Los Angeles 2000.
- Alkire S., Foster J., *Understandings and Misunderstanding of Multidimensional Poverty Measurement*, „Oxford Poverty & Human Development Initiative (PHI), Working Paper”, No. 43, University of Oxford 2011.
- Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Anioł W., *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B., *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press, Oxford–New York 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E., Nolan B., *Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union*, „Journal of Common Market Studies”, No. 1, s. 47–75.
- Auleytner J., *Polityka społeczna czyli ujarzmianie chaosu socjalnego*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2002.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiana*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2004.
- Bakalarczyk R., *Bieda i wykluczenia społeczne. Raport Fundacji Amicis Europae*, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Narodowy Instytut Audiowizualny, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Nowy nieład światowy*, „Polityka”, 18 grudnia 2010.
- Bauman Z., *Płynne życie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z., Tester K., *O pożyczkach z wątpliwości. Rozmowa z Zygmuntem Baumanem*, Sic!, Warszawa 2003.
- Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998.

- Bauman Z., *Życie na przemiał*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Beck U., *Władza i przeciwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Beveridge J., *Beveridge and His Plan*, Holder and Staughton, London 1954.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1990–1995*, Warszawa 1995.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1996–1997*, Warszawa 1998.
- Biedni o sobie i swoim życiu, red. E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2003.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenia finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Bobrzyński M., *Dzieje Polski*, wyd. czwarte uzupełnione, t. II, Nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane 1927.
- Bojanowski M., Popiołek A., *Ile zarabia Polak? I dlaczego tak mało*, „Gazeta Wyborcza”, nr 171, 25 lipca 2011.
- Bonger W., *Criminality and Economic Condition* (abridged and with Introduction by A.T. Turk), Indiana University Press, Bloomington 1969.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A., *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Bottoms A., *Disorder, Order and Control Signs*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60.
- Bourdieu P. et al., *La misere du monde*, Editions du Seul, Paris 1998.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001.
- Brooks-Gunn J., Duncan G.J., Klebanov P.K., Sealander N., *Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development?*, „American Journal of Sociology” 1999, Issue 1 (49–55), s. 353–395.
- Bugaj R. i inni, *Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny 2002–2003*, Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych, Warszawa 2003.
- Búrca G. de, Witte B. de, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- CBOS, *Pracujący biedni*, BS/182/2008.
- Chałubiński M., Rychliński Stanisław, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Charkiewicz E., *Kobiety i wykluczenie społeczne – widzialna ręka neoliberalnego państwa*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarfenberg, Warszawa 2011.

- Child Poverty and Wellbeing in the EU: Current Status and Way Forward*, European Commission Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Luxembourg 2008.
- Cohen A.K., *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, New York 1955.
- Collier R.B., Collier D., *Shaping the Political Arena. Critical Juncture, the Labor Movement and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University, Princeton 1991.
- Confronting Poverty: Prescription for Change*, eds. S.H. Danziger, G.D. Sandefur, D.H. Weinberg, Russell Sage Foundation, New York 1994.
- Cudze problemy, czyli ważność tego, co nieważne*, red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, OBS, Warszawa 1991.
- Czapiński J. i inni, *Diagnoza społeczna* (za lata 2003, 2005, 2007), GUS, Warszawa.
- Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Deklaracja fundamentalnych zasad i praw pracy i mechanizmów jej przestrzegania*, ILO 1998.
- Demko G.J., Regulska J., *Socialism and Its Impact on Urban Processes and the City*, „Urban Geography” 1987, No. 8, s. 289–292.
- Dennie G., *The American Class Structure*, Wadsworth Publishing, New York 1998.
- Divided cities. New York & London in the Contemporary World*, eds. S.S. Fainstein, I. Gordon, M. Harloe, Blackwell Publishers, Cambridge 1992.
- Domański H., *O nierównościach społecznych i demokracji w Polsce*, „Res Humana”, Supplement, 2011, nr 3 (112).
- Domański H., Rychard A., Śpiewak P., *Polska jedna czy wiele?*, Troi, Warszawa 2005.
- Einstadter W.J., Henry S., *Criminological Theory*, 2nd ed., Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Langham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2006.
- Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Jedność, Katowice 2001.
- Encyklopedia. Świat i Polska 2007*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- English-Polish Dictionary*, eds. K. Bulas, F.J. Whitfield, Vol. I, The Kościuszko Foundation, New York 1975.
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1998.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączaniu społecznemu*, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.
- Europe and Latin America – Looping at Each Other?*, ed. R. Stemplowski, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2011.

- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010*, SEC, Brussels 2010.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2009*, Luxembourg 2009.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, COM (2005) 14, Brussels 2005.
- European Committee of Social Rights, *European Social Charter (revised). Conclusions 2003*, Vol. 1, s. 214 (Francja), s. 335 (Włochy); *Conclusions 2003*, Vol. 2, s. 548 (Słowenia); s. 644 (Szwecja); *Conclusions 2009*, Vol. 1, s. 141 (Belgia), s. 278 i nast. (Finlandia), s. 328–329 (Francja), s. 389 i nast. (Irlandia); *Conclusions 2009*, Vol. 2, s. 593–594 (Holandia), s. 628–629 (Norwegia), s. 674 i nast. (Portugalia), s. 745 i nast. (Słowenia).
- European Social Charter. Collected text (5th edition)*, Council of Europe, Strasbourg 2005.
- Europejska Karta Społeczna (zrewidowana)*, Secretariat of the European Social Charter, Council of Europe, Strasbourg 1997.
- Eurostat, *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union*, European Commission, Luxembourg 2010.
- Eurostat, *The Social Situation in the European Union 2008*, European Commission, Luxembourg 2009.
- Falkowska M., *Społeczne definicja biedy, jej zasięg i przyczyny*, CBOS, Warszawa 2007.
- Family Encyclopedia of American History*, The Reader's Digest Association, Pleasantville 1975.
- Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M., *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Frąckiewicz L., *Sfery niedostatku*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1983.
- Frysztański K., *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Frysztański K., *Socjologia problemów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Gans H.J., *More Equality*, Panteon Books, New York 1973.
- Gans H.J., *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*, New York Basic Books, New York 1995.
- General Social Surveys 1972–2002, Cumulative Codebook*, National Opinion Research Center, Chicago 2003.
- Geremek B., *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

- Gilliat S., *How the Poor Adapt to Poverty in Capitalism*, Edwin Mellen Press, New York 2001.
- Gilroy P., *A Response*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (33–38).
- Główny Urząd Statystyczny, *Dochody i warunki życia ludności Polski*. Raport z badań EU-SILC 2009, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Popyt na pracę w 2009*.
- Główny Urząd Statystyczny, *Strefa ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych 1997)*, GUS, Warszawa 1998.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej w świetle Europejskiego Badania Dochodów i Warunków Życia – EU-SILC 2008*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbdr/gus/PUBL_wz_Ubostwo_w_PL_na_tle_UE_EU-SIC_2008.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce. Zasięg ubóstwa w Polsce w 2009 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_ubostwo_w_polsce-broszura.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Warunki życia*, GUS, Warszawa 2006.
- Główny Urząd Statystyczny, *Zasięg ubóstwa materialnego w 2005 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/red/xbcr/gus/PUBL_zasieg_ubostwa_2005.pdf.
- Golinowska S., *Europejski model socjalny i otwarta koordynacja polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 11–12.
- Golinowska S., *Brytyjskie, europejskie i globalne badania nad ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, [w:] S. Golinowska i inni, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego...*, op. cit., Warszawa 2008.
- Golinowska S., *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 5–6.
- Golinowska S., *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce minionym dwudziestoleciu*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.
- Golinowska S., *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPiSS, Warszawa 1996.
- Golinowska S., *Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011.
- Golinowska S., *Wykluczenia społeczne*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrce, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa, Świat*, oprac. PBZ, IPiSS, Warszawa 2008.
- Gregg P., *The Welfare State*, George G. Harrper & Co. Ltd., London–Toronto–Wellington–Sydney 1967.
- Ellen I.G., Turner M.A., *Do Neighborhoods Matter and Why?*, [w:] *Choosing a Better Life? Evaluation the Moving to Opportunity Social Experiment*, eds. J. Goering, J.D. Feins, Urbana Institute, Washington 2003, s. 313–338.

- Gutierrez G., *Teologia wyzwolenia. Historia, polityka i zbawienie*, PAX, Warszawa 1976.
- Hagen F.E., *Introduction to Criminology*, Sage Paul, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington 2011.
- Hall M.P., *Social Services of Modern England*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1965.
- Halpern D., *Social Capital*, Polity Press, Cambridge 2005.
- Handler J.F., Hasenfeld Y., *Blame Welfare, Ignore Poverty and Inequality*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Heilbroner R.L., *Przedmowa*, [w:] J. Rifkin, *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Hermet G., *Przemiany populizmu*, [w:] *Populizm w Europie. Defekty i przemiany demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Paczeński, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Hirszowicz M., Neyman E., *Nowa bieda w świecie obfitości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2.
- History of Criminology*, ed. P. Rock, Dartmouth, Aldershot, Brookfield, Singapore–Sydney 1994.
- Hout M., *More Universalism, Less Structure Mobility: The American Social Structure in the 1980s*, „American Journal of Sociology”, May 1998, Vol. 95, No. 6.
- International Handbook of Criminology*, eds. S.G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, CRS Press, Boca Raton, London–New York 2010.
- Jackson B., *Equality and the British Left. A study in progressive political thought, 1900–64*, Manchester University Press, Manchester 2007.
- Jahoda M., Lazarsfeld P.F., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Do robotników w Sao Paulo*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jan Paweł II, encyklika *Centessimus annus*, 1991.
- Jan Paweł II, encyklika *Laborem exercens*, 1981.
- Jan Paweł II, encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1987.
- Jan Paweł II, *Ewangelia pracy*, „L'Osservatore Romano” 1981, nr 3/15, 2.
- Jan Paweł II, *Ogłoszenie do wszystkich robotników Ameryki Środkowej*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jankowski B., *Łódzkie enklawy biedy – 10 lat później*, „Praca Socjalna”, numer specjalny, lipiec–sierpień 2010.
- Jarosław M., *Ubóstwo*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM i Komitet Socjologii PAN, Kraków 2007.

- Jencks Ch., Mayer S.E., *The Social Consequences of Growing Up in a Poor Neighborhood*, [w:] *Inner-City Poverty in the United States*, eds. E. Lynn Jr., M. G.H. McGeary, National Academy, Washington 1990.
- Jones S., *Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press 2006.
- Judt T., *Żle ma się kraj. Rozprawa o naszych współczesnych bolączkach*, tłum. P. Lipszyc, Wyd. Czarne, Wołowiec 2011.
- Kapuściński R., *Dalem głos ubogim. Rozmowa z młodzieżą*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Pallotinum, Częstochowa 1994.
- Każmierczak T., *Upośledzenie społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kłosowska A., *Bourdieu Pierre*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Koch M., *Roads to Post-Fordism. Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate Publishing Company, 2008.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis conscientia*, Rzym 1986.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis nuntius*, Rzym 1984.
- Kośbiarz K., *PUP: pracy udawane poszukiwanie*, „Polityka”, 8 czerwca 2011, nr 24.
- Kowalik T., *System gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kubiak H., *Przyczynek do sporu o pole semantyczne nazw ‘równość’ i ‘równouprawnienie’*, [w:] *Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej*, red. L. Mitrus, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Kubiak S.M., *Atypowe zatrudnienie. Standardy Unii Europejskiej i ich implementacja w wybranych krajach*, rozdz. 2: *Czy zmierzchn funkcji ochronnych prawa pracy?*, niepublikowana rozprawa doktorska, obroniona w r. 2004 na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Promotor: prof. dr hab. Andrzej M. Świątkowski.
- Kucharska-Stasiak E., *Sytuacja mieszkaniowa Łodzi na tle innych miast*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2008, nr 7 (2).
- Kula M., *Historia Brazylii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Łódź 1987.
- Lewis O., *Nagie życie*, PIW, Warszawa 1976.
- Lister R., *Bieda, Sic!*, Warszawa 2007.
- Lundberg U., Amark K., *Rozwój państwa socjalnego w Szwecji w XX w.*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Lupton R. (2008), *‘Neighbourhood Effects’: Can We Measure Them and Does it Matter?*, „Case Paper” No. 73, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE, London.

- Lynch M.J., Groves W.B., *A Primer in Radical Criminology*, Harrow and Heston, New York 1986.
- Łukaszewicz D., *Rola i niedola*, „Polityka” 2011, nr 26.
- Macionis J.J., *Sociology*, tenth edition, Pearson, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 2005.
- Makarewicz J., *Źródła przestępczości*, Lwów 1912.
- Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.
- Maris R.W., *Social Problems*, The Dorsey Press, Chicago 1988.
- Markowski D., *Struktura klasowo-warstwowa*, [w:] *Socjologia w Polsce*, red. Z. Krawczyk, K.Z. Sowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998.
- Markowski R., *Co poradzić Arabom?*, „Polityka”, 14 czerwca 2011, nr 24.
- Marshall T.H., *Right to Welfare and Other Essays*, London 1981.
- Mazur J., *Etapy rozwoju myśli społecznej Kościoła*, [w:] T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Merton R.K., *Social Structure and Anomie*, „American Sociological Review” 1938, No. 3.
- Michalski W., *Socjaldemokratyczna Partia Niemiec*, [w:] *Partie socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1982.
- Mikkola M., *Social Human Rights in Europe*, Karelactio Legisactio Ltd, Helsinki 2010.
- Mill J.S., *O wolności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Mill J.S., *Rozważania o rządzie przedstawicielskim*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Morecka Z., Styrc M., *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakres, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrc, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstw do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Polska, Europa i świat*, IPiSS, Warszawa 2008.
- Morrison S.E., Commager H.S. Leuchtenburg W.E., *The Growth of the American Republic*, Oxford University Press, London–Toronto 1969.
- Mueller G.O.W., *Crime and Economy: Challenge to the United Nations*, [w:] *Criminal Justice in Asia. The Quest for an Integrated Approach*, UNAFEI, 1982.
- Murray Ch., *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State*, The AEI Press, Washington 2006.
- Myrdal G., *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston 1962.
- Niessen J., *Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.
- NORC. General Social Survey 1972–2002. Cumulative Codebook. National Opinion Research Centre, Chicago 2003.

- Pacewicz P., *Równe jest lepsze*, „Gazeta Wyborcza”, 2 kwietnia 2011.
- Palska H., *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2002.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003–2008.
- Panek T., *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Akme, Warszawa 1991.
- Pocket World in Figures 2002 Edition*, „The Economist” in Association with Profile Books, ITD., London 2002; wyd. pol. Studio Emka Ltd, Warszawa 2002.
- Polish-English Dictionary*, eds. K. Bulas, L.L. Thomas, F.J. Whitfield, Vol. II, The Kościuszko Foundation, New York 1973.
- Polska. Ale jaka?*, red. M. Jarosz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Potoczna M., Warzywoda-Kruszyńska W., *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Poverty: Opposing Viewpoints*, ed. K. Balkin, Greenhaven Press, Farmington Hills 2004.
- Praca Polska 2010*, Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 2010.
- Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.
- Quinney R., *Criminology. Analysis and Critique of Crime in America*, Little, Brown and Company, New York 1975.
- Rakowski T., *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk 2009.
- Ravallion M., *Poverty Lines across the World*, Policy Research Working Paper 5284, The World Bank, Washington 2010.
- Recent Developments in Criminological Theory*, eds. S. Henry, S.A. Lukas, Ashgate Publishers, Ltd., 2009.
- Rector R., *America Has the World's Richest Poor People*, „Wall Street Journal”, Sept. 24, 1998.
- Rifkin J., *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrynkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011.
- Rowntree B.S., *Poverty. A Study of Town Life*, Macmillan, London 1901.
- Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Ureus, Kraków 1997.
- Sachs J.D., *Common Wealth: Economics for a Crowded Planet*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2008.
- Sachs J.D., *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2006.

- Sampson R.J., *Disparity and Diversity in Contemporary City: Social (Dis)order Revisited*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60, Issue 1 (1–31), <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/122261218/PDFSTART>.
- Sampson R.J., Squires G.D., Zhou M., *How Neighborhood Matter: The Value of Investing at the Local Level*, American Sociological Association, Washington 2001.
- Sampson R.J., *Transcending Tradition: New Directions in Community Research, Chicago Style*, „Criminology” 2002, No. 40.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Saustowicz, P., *Otwarta metoda koordynacji jako instrument walki z wykluczeniem społecznym*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 4.
- Schaffer M., *American dreamers*, „U.S. News & World Report” 2002, Vol. 133, No. 8.
- Scharf T., *Polityka społeczna Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do ‘trzeciej drogi’*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Sen A., *Czy Indie dogonią Chiny?*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 czerwiec 2011 (przedruk z „The New York Review Books”, 12 maja 2011).
- Sen A., *Poverty: An Ordinary Approach to Measurement*, „Econometrica” 1976, No. 44 (2), s. 219–231.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Shaw C.R., McKay H.D., *Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency in Relation to differential Characteristics of Local Community in American Cities*, Chicago University Press, Chicago–London 1942.
- Shipliter D.K., *The Working Poor: Invisible in America*, Vintage Books, New York 2005.
- Siciński A., *Wstęp. Założenia ogólne badań stylu życia*, [w:] *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań nad stylem życia*, red. A. Siciński, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1980.
- Skrzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, ODiSS, Warszawa 1985.
- Skuza Z., *Nie wolno dopuszczać do koncentracji biedy!*, „Problemy Społeczne”, maj–czerwiec 2011.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I, II, III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1979–1981.
- Smith D., *Geography and Social Justice*, Blackwell Publishers, 1994.
- Sobór Watykański II, *Gaudium et spes*.
- Sowa J., *Prekariat – proletariatus epoki globalizacji*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011, s. 100–131.
- Sowa J., *Prekariat – globalny proletariatus w epoce pracy niematerialnej*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Łódź 2010, s. 100–131.
- Sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010 (projekt*

- z 9 maja 2011)”, <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekt-programow-i-inne/uchwala-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-rocznego-sprawozdania-zrealizacji-programu-wieloletniego-pomocy-panstwa-w-zakresie-dozywiania-za-rak-2010-projekt-z-9-maja-2011-r>.
- Stanaszek A., *Nędzni „zbędni” – czyli o ewolucji postaw wobec ubóstwa i ubogiego*, „Kultura i Historia”, nr 11.
- Standler R.B., *History of At-Will Employment Law in the USA*, <http://www.rbs.2.com/atwill.htm>.
- Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, red. I. Machaj, J. Styka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1964.
- Stasiński M., *Brazylia chce pokonać nędzę*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 stycznia 2011.
- Strategia Lizbońska*, UE 2000.
- Strategia zatrudniania*, OECD 1994.
- Summner C.W., *Employment At Will in the United States. The Divine Right of Employers*, 3U, Pa., Lab. & Empl., I.65 (2000).
- Sutherland E.H., *White Collar Crime*, Dryden, New York 1949.
- Sutherland E.H., *White Collar Criminology*, „American Sociological Review”, 1940.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szarfenberg R., *Ubóstwo, wykluczenie, nierówność, dyskryminacja – problemy wymagające rozwiązań*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/SWdodatek.pdf>.
- Szczepańska J., *Opinie na temat zasięgu biedy w Polsce*, CBOS, Warszawa 2007.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczny koszt transformacji*, ISP PAN, Warszawa 2000.
- Świat w liczbach 2002*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2002.
- Świątkiewicz W., *Uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Encyklopedia socjologii*. Suplement, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Świątkowski A.M., *Amerykański dylemat równouprawnienia*, PWN, Warszawa 1989.
- Świątkowski A.M., *Charter of Social Rights of the Council of Europe. Studies in Employment and Social Policy*, Kluwer Law International, 2007.
- Świątkowski A.M., *Europejska przestrzeń społeczna*, [w:] K. Gorlach, M. Niezgodą, Z. Serega, *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Świątkowski A.M., *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, C.H. Beck, Warszawa 2006.
- Świątkowski A.M., *Liberte, Egalite i Fraternite jako idee przewodnie wykorzystane przez Radę Europy w procesach tworzenia i stosowania standardów między-*

- narodowych w zakresie praw społecznych*, [w:] H. Machińska, *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *Ochrona praw człowieka w świetle przepisów prawa pracy i zabezpieczenia społecznego*, [w:] „Każdy ma prawo do...”. *Referaty i wystąpienia zgłoszone na XVII Zjazd Katedr/Zakładów Prawa Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, Kraków 7–9 maja 2009*, red. A.M. Świątkowski, C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *The European Committee of Social Rights*, [w:] *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, International Labour Office, Geneva 2007.
- Świątkowski A.M., *Zrewidowana Europejska Karta Społeczna – perspektywy ratyfikacji*, „Monitor Prawa Pracy” 2006, nr 2.
- Tanner M.D., *The Poverty of Welfare: Helping Others in Civil Society*, Cato Institute, Washington 2003.
- Tarkowska E., *Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne młodzieży*, red. E. Tarkowska, IPiSS, Warszawa 2007.
- Tarkowska E., *Style życia biednych rodzin w przeszłości i w teraźniejszości: charakterystyka badania*, [w:] *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Tarkowska E., *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarffenberg, Warszawa 2011.
- Tarkowska E., *Życie bez pracy*, [w:] *Solidarność; wydarzenie, konsekwencja, pamięć*, red. A. Sulek, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006.
- The American Heritage of The English Language*, ed. W. Morris, Houghton Mifflin Company, Boston–Dallas–Geneva–Hopewell–Palo Alto 1979.
- The Crime Drop in America*, eds. A. Blumstein, J. Wallman, Cambridge University Press, 2000.
- The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 12, Encyclopedia Britannica, Inc., Chicago 199.
- The Oxford Handbook of Criminology*, 2nd ed., eds. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford University Press, 1997.
- The World Bank, *Can Targeted Assistance Help the Very Poor? From Evidence to Policy*, Note Series 2011, No. 7, Human Development Network 2011.
- The World Bank, *The MDGs after the Crisis*, Global Monitoring Report 2010, Washington 2010.
- The World Bank, *World Development Report 2001/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York 2001.
- Toffler A., *Zmiana władzy*, Zys i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2003.
- Townsend P., *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Living Standards*, Allen Lane and Penguin Books, London 1979.

- U.S. Census Bureau, *Census 2000 PHC-T-15, General Demographic Characteristics*, <http://www.census.gov/population/www/cen2000/phc-t15.html>.
- U.S. Census Bureau, Current Population Survey. Detailed Poverty Tables: 2001. Tables 1, 10, 16a, 20, <http://ferret.bls.census.gov/macro/032002/pov/toc.htm>.
- U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. Tables from *Employment and Earnings*, <http://www.bls.gov/cps/#annual>.
- Ubóstwo relatywne w Polsce latach 1998–2008, „Polityka Społeczna” 2010, nr 5–6.
- Uchiyama A., *A Study on Factors of Delinquency Among Primary School Children*, Report of the National Research Institute on Police Science, 1979, No. 20.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2007*, New York 2007.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2010*, New York 2010.
- Unger L., *Pieśń ku chale Mao*, „Gazeta Wyborcza”, 8 sierpnia 2011.
- United Nations Development Programme, *Human Development Report 2003*, Oxford University Press, New York 2003.
- Vandamme F., *The Revision of the European Social Charter*, „International Labour Review” 1994, No. 133.
- Vold G.B., Bernard T.J., *Theoretical Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press, New York–Oxford 1986.
- Wacquant L., *Ghettos and Anti-Ghettos: The Anatomy of New Urban Poverty*, „Thesis Eleven” 2008, Vol. 94, s. 113–118.
- Wacquant L., *Relocating Gentrification: The Working Class Science and the State in Recent Urban Research*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2008, Vol. 32.1, s. 198–205.
- Wacquant L., *Urban Outcasts*, Polity Press, Malden 2008.
- Wacquant L., *Panishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, A John Hope Franklin Center Book, 2009.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, IS UŁ, Łódź 1999, 2001.
- Warzywoda-Kruszyńska W., „Oswajanie”, *biedy w trzech pokoleniach łodzian*, [w:] *Polska, gospodarka, Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 153–165.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J., *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji (zasilkobiorcy pomocy społecznej)*, IS UŁ, Łódź 1996.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Tacy sami a sciana między nami*, „Gazeta Wyborcza”, 9 wrzesień 2010 r., <http://wyborcza.pl/1.76842.8349260.Bieda-sie-poglembia-Tacy-sami-a-sciana-miedzy-nami.html?as=3&startsz=x>.
- Weitzman L.J., *The Economic Consequence of Divorce Are Still Unequal*, „American Sociological Review”, June 1966, Vol. 61, No. 3.

- Welfare: A Documentary History of U. S. Policy and Politics*, eds. G. Mink, R. Solinger, New York University Press, New York 2003.
- Whybrow P.C., *American mania. Ciagle więcej, ale nigdy dość*, Wydawnictwo ter-Media, Poznań 2006.
- Widacki J., *The Spots on the Rising Sun. Essays on Japanese Crime and Punishment*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- Wielka Encyklopedia Powszechna*, t. 17, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003.
- Wikström P.-O., *Question of Perception and Reality*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (56–63).
- Wiles P., *Disadvantage, Disorder and Diversity*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (75–81).
- Wilson J.Q., Kelling G.L., *Broken Windows: The Police and Neighbourhood Safety*, <http://www.manhattan-institute.org/pdf/-atlantic-monthly-broken-windows.pdf>.
- Woodward G.C., *Korupcja dyskursu politycznego; jej cztery odmiany*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Wódz K., Łęcki K., *Nowe i stare ubóstwo na Górnym Śląsku (Ubóstwo w rejonie pogranicza kulturowego)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 2.
- Wójcik P., *Z rodowodu socjalistycznej polityki społecznej. Koncepcje i poglądy Stanisława Rychlińskiego*, KiW, Warszawa 1976.
- Wóycicka I., *Wydatki socjalne w latach 2000–2020*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2003.
- Wrzeński J., *Wiedza prowadząca do działania*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3.
- Wyjaśnienia Dotyczące Karty Prawa Podstawowych (2007/C 303/02)*, Dz.U., 2009, Nr 203, poz. 1569.
- Zagórski K., Gorzelak G., Jałowicki B., *Zróżnicowania warunków życia. Polskie rodziny i społeczności lokalne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2.
- Ziegmayer V., *Państwo socjalne w Niemczech: zmiana systemu?*, [w:] *Państwa socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, T. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Žižek S., *Od tragedii do farsy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

- Żukowski M., *Wpływ Unii Europejskiej na politykę społeczną państw członkowskich*, [w:] *Polityka społeczna w procesie integracji europejskiej. Przegląd problemów*, red. A. Rączaszek, W. Koczur, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2009.
- Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, red. K. Zagórski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Życ i pracować w enklawie biedy*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, IS UŁ, Łódź 1998, 2001.

Netografia

- <http://www.stat.gov.pl/opracowania.zbiorcze/mały..rocznik..sat/2006/index.htm>.
- <http://2010againstopoverty.europa.eu>.
- <http://pl.Wikipedia.org/Wiki/GustavoGuti%C3%A9rez>.
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Minimum_egzystencji.
- <http://quickfacts.census.gov/qfd/index.html>.
- <http://www.2010againstopoverty.eu>.
- <http://www.bea.doc.gov>.
- www.przeciw-ubóstwu.brpo.